

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

1991 KÖRFEZ SAVAŞI SONRASI DÖNEMDE SİYASAL VE TOPLUMSAL ELİTLERİN İRAK DIŞ POLİTİKASI ÜZERİNDE ETKİSİ

Mehmet ALKIŞ¹

Öz

Bu makale Irak dış politikasında siyasal-toplumsal elitlerin etkisini 1991 Körfez Savaşı sonrası dönemde incelemektedir. 1991 Körfez Savaşı sonrası Irak açısından küresel ve bölgesel gelişmeler çerçevesinde dönemlendiren bu çalışma elitlerin etkisine odaklanacaktır. Genel olarak literatürdeki çalışmalar 2003 Irak Savaşı sonrası dönemi ele almaktadır. 1991 Körfez Savaşı ile 2003 Irak Savaşı arasındaki dönemi de kapsamı bu çalışmayı literatürde özgün bir yerde konumlandırmaktadır. 1991 Körfez Savaşı itibariyle Irak uluslararası toplum ile ilişkilerinde farklı bir aşamaya geçmiştir. Bu dönemde Baas rejiminin uluslararası yaptırımların etkisiyle zayıflamasına koşut bir biçimde muhalif elitler güçlenmeye başlamıştır. 2003 Irak Savaşı ile birlikte ülkede kurulan yeni sistemde kimlik grubu elitleri güçlenmiştir. Elitlerin siyasal ve ekonomik kaynakları kontrol ve seferber edebilme kapasitesi etkin olmalarını sağlamıştır. Paylaşımı temel alan bu sistemde elitler arası ayrışmalar da artmıştır. Dış politikada resmi kurumlar ve profesyoneller etkili olamamış kimlik gruplarının elitleri etkin olmuştur. Ülkenin dış etkilere daha da açık hale gelmesiyle Irak'ın Arap Baharı sürecinde ülkede dış ilişkilerde farklı kimlik grupları farklı yönelimler içerisine girmiştir. Arap Baharı sonrası dönemde "muhasasa" adı verilen kimlik kotasına yönelik tepkiler ve protestolar artmıştır. Bu tepkilere bakıldığında ülkede kimlik siyasetinin belli bir ölçüde etkisinin azaldığı söylenebilir. Ancak siyasal sistem kimlik politikası çerçevesinde şekillenmeye devam etmektedir. Bu makale elitler arası uyumsuzlukların ülkenin dış etkilere açık olmasını kolaylaştırdığını, bunun da Irak'ın gelişebilecek tehditleri dengeleyememesine neden olduğunu öne sürmektedir. İç-dış siyaset arasındaki etkileşim ülkenin bütüncül-tutarlı politika oluşturmasını engellemektedir. Çalışmanın temel argümanı Irak'ta siyasal-toplumsal elitlerin ihtilaflar ve çıkar çatışmaları içerisinde olmalarının tehditleri dengelemesini zorlaştırdığı yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Dış Politika, Elitler, Orta Doğu, Paylaşım Sistemi.

JEL Kodları: F5, F59, N45.

Başvuru: 23.10.2023

Kabul: 05.01.2024

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mmmehmet.alkis@gmail.com, Diyarbakır, Türkiye, ORCID:0000-0001-6521-0701

THE INFLUENCE OF POLITICAL AND SOCIAL ELITES ON IRAQI FOREIGN POLICY IN THE POST-1991 GULF WAR ERA²

Abstract

This article studies the influence of political-social elites on Iraqi foreign policy in the post-1991 Gulf War era. The study, which periodizes the post-1991 Gulf War era within the framework of global and regional developments for Iraq, will focus on the influence of the elites. In general, studies in the literature examine the era after the 2003 Iraq War, however the originality of the study stems from covering the period between the 1991 Gulf War and the 2003 Iraq War. As of the 1991 Gulf War, Iraq moved to a different stage in its relations with the international community. Due to the influence of international sanctions in this period, opposition elites began to strengthen in parallel with the weakening of the Baath regime. Identity group elites have become stronger in the new system established in the country with the 2003 Iraq War. The elites' capabilities to control and mobilize political and economic resources has enabled them to be effective. Due to consociationalism, disputes between elites have also increased and official institutions and professionals have not been effective in foreign policy. As the country became more prone to external influences, different identity groups took different orientations in foreign relations in Iraq during the Arab Spring era. The reactions and protests against "muhasasa", identity quota, have increased in the post-Arab Spring era. When looked at these reactions, it is likely to say the influence of identity politics has relatively decreased its influence to a certain extent in the country. However, the political system has been shaped within the framework of identity politics. This article also points out that conflicts between elites make it easier for the country to be prone to external influences, and this means that Iraq can not balance the threats that may arise. The interaction between domestic and international politics prevents the country from making a holistic and consistent foreign policy. The main argument of the study is that the disputes and conflicts of interest of the political-social elites in Iraq make it difficult for Iraq to balance threats.

Keywords: *Iraq, Foreign Policy, Elites, Middle East, Consociationalism.*

JEL Codes: *F5, F59, N45.*

"Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır."

1. GİRİŞ

Bu çalışma 1991 Körfez Savaşı sonrası dönemde Irak'ta siyasal ve toplumsal elitlerin dış politika üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Orta Doğu'nun önemli ülkelerinden olan Irak hem küresel hem de bölgesel dinamikler açısından önemli bir yere sahiptir. Ülkenin siyasal ve toplumsal yapısı bölgede yaşanan değişimlerin ortaya

---

² The Extended English Summary is located the end of the Article.

çıkardığı etkilere daha açık olmasına neden olmaktadır. 1991 Körfez Savaşı sonrası ülke uluslararası toplum ile ilişkilerinde farklı bir aşamaya geçmiştir. Saddam Hüseyin yönetiminin ülkede otoritesinin zayıflaması ülkede mezhep ve etnik temelli kimliklerin güçlenmesini beraberinde getirmiştir. 2003 Irak Savaşı sonrası dönemde kurulan yeni düzen kimliklere dayalı paylaşım sistemi üzerine oturmuştur. Bu bakımdan kimlik gruplarının siyasal ve toplumsal elitleri güçlenmiştir. Arap Baharı ve sonrası dönemde Irak kimlik siyaseti etkisini yoğun bir biçimde yaşamıştır. Elitlerin ayrışması ve çıkarlarının farklı olması Irak'ın bütüncül-tutarlı bir dış politika oluşturmasını zorlaştırmıştır. Bu açıdan Irak, ilişkilerinde dış etkilere açık olmuş ve muhtemel tehditlere karşı dengeleyici bir politika geliştirememiştir.

Elitlerin siyasal ve toplumsal alandaki etkileri başta Siyaset Bilimi ve Sosyoloji gibi sosyal bilim alanlarının önemli çalışma konularından birini oluşturmaktadır. Elit teorisi toplumun halk kitleleri ve yönetici grup şeklinde ayrıldığını ve yönetici grubun siyasal gücü elinde bulundurarak topluma kararlarını uyguladığını belirtmektedir. Bu açıdan elit teorisi; ekonomik, entelektüel ve kültürel kaynakların sınırlı sayıda kişinin elinde toplanarak nüfusun geri kalanına karşı bir güç şeklinde uygulandığının bilimsel bir açıklamasını yapma amacı taşır (Mariotti, 2020:2). Platon ve Aristo gibi antik dönem düşünürleri ayrıcalıklı ve üstün sınıfların devlet yönetimindeki konumlarına ve belirleyiciliklerine dikkat çekmiştir. Yine İbn-i Haldun ve Machiavelli gibi düşünürler de yöneticilerin özellikleri ve yönetici sınıfların karakteristiği üzerinde durmuştur. Mosca, Pareto ve Michels gibi İtalya'daki Machiavelli Okulu'nun önemli isimleri hem siyasal gücün asimetrik biçimde dağılması hem de bu gücün hangi nedenler ile meşrulaştırıldığı üzerinde durmuştur (Mariotti, 2020:2). Mosca (1939:50) toplumları yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki grup şeklinde sınıflandırmıştır. Pareto (1935:1419) ise elitleri bir alanda ve bir aktivitede en iyi olan kişiler şeklinde tanımlamıştır. Elitleri kendi içerisinde yönetici elitler ve yönetici olmayan elitler şeklinde ayırmıştır. Bu bakımdan Mosca ve Pareto elit grupların elit olmayanlar üzerindeki hakimiyeti şeklinde bir yaklaşıma sahiptir. Elitler, önde gelen hareket ve oluşumlar içerisinde stratejik konumlarından dolayı siyasal sonuçları temelden etkileyebilen kişiler şeklinde tanımlanabilir (Higley, 2018:163). Elitler bu konumlarından dolayı devletlerin dış politikalarında da etkili olabilmektedir. Uluslararası İlişkiler disiplininin önemli teorik yaklaşımlarından neo-klasik realizm devletlerin iç karakteristiğini bir yönlendirici şeklinde kullanarak bu karakteristiği uluslararası sınırlılıklara karşı verilen bir tepki şeklinde görür. Bu bakımdan elitlerin algısı bir devletin dış politika yapımında önemli rol oynar (Lobell vd., 2009: 22). Ancak devletler toplum ve elitler düzeyinde bölündüğünde güç dengesine uygun bir biçimde davranmaları daha az olasıdır (Schweller, 2004:161). Bu bakımdan uyumsuzluğa sahip devletlerin liderleri ve yöneticileri siyasal riskleri alma konusunda daha az istekli olurlar.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da ondokuzuncu yüzyıldan itibaren kolonyalizmin elitler ve konumları üzerinde önemli bir etkisi olmuştur (Henry, 2018:181). Bölgede kolonyalizmin etkisi ve kapitalist-sanayi toplumuna geçişin olmaması geleneksel liderliklerin bölgede gücünü korumasına olanak tanımıştır. Irak'ta modern devlet yapısı oluşurken İngiltere'nin Orta Doğu'yu jeopolitik konumlandırması ile birlikte

toprak sahibi ve tüccar sınıfların oluşturduğu sosyal yapı önemli bir rol oynamıştır (Bromley, 2005:518). Irak da siyasal ve toplumsal elitlerin etkili olduğu bölge ülkelerinden biridir. İngiliz manda yönetimi, krallık, cumhuriyet, Baas rejimi ve sonrası dönemlerde bu etkiyi görmek mümkündür. 1991 Körfez Savaşı ve sonrasında Irak'ta yeni bir dönem başlamıştır. Uluslararası toplumun müdahalesi sonrası Baas rejiminin otoritesi zayıflamıştır. Ülke siyasi ve ekonomik açıdan kırılğan ve ayrılmış bir yapıya evrilmiştir. Bu açıdan siyasal ve toplumsal elitlerin dış politika üzerindeki etkisi, birçok ülke örneğinde olduğu gibi, Irak için de belirgin düzeydedir (Smith, 2004:18; Anderson ve Stansfield, 2004:28). Özellikle post-Saddam dönemi, yeni aktörlerin, grupların Irak'ın siyasi sahnesinde etkili oldukları bir dönemdir (Dodge, 2012a). Bu değişim, 2003'teki Amerika Birleşik Devletleri (ABD) öncülüğündeki koalisyonun Irak'ı işgali ve sonrasında yaşanan siyasi boşluktan sonra daha da belirginleşmiştir (Baram, 2011:348). Bu süre zarfında, dış politika kararlarına yön veren siyasal ve toplumsal elitlerin kimlikleri, hedefleri ve stratejileri, Irak'ın uluslararası arenada izlediği yol üzerinde belirleyici olmuştur (Tripp, 2007:32). Özellikle 2003 sonrası dönem, siyasi elitlerin dış politikada öncelikli rol oynadığı, etnik ve mezhebi temsilin arttığı bir döneme dönüşmüştür (Al-Marashi ve Salama, 2008:27).

Literatürde Irak'ın dış siyasetinde elitlerin rolüne dikkat çeken birçok çalışma bulunmaktadır (Marr, 2011:24; Visser ve Stansfield, 2008:17). Irak'ta 2005 sonrası oluşan yeni sistem enformel bir paylaşım sistemine (consociationalism) dayanmaktadır. Herbert (2018:6) de Irak'ta elitlerin etno-sekter temelde siyasi ve ekonomik konularda ayrıştığını belirtmektedir. Gulmohamed (2021:12) ise Baas rejimi sonrası dönemde dış politikada yönetici elitlerin ve siyasal hiziplerin uyumsuz ve ayrışan tutumlarına dikkat çekmektedir. Irak'ta paylaşım dayalı devlet yapısı uyumsuz-tutarsız bir nitelik arz etmektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında kimliklere dayalı paylaşım sistemi çok büyük bir rol oynamaktadır (Dodge, 2023:2).

Schweller'e göre (2004:165) uyumsuzluk içerisinde olan devletlere karşı dışarıdan bir tehdit geliştğinde toplumsal düzeyde bölünme oluşur. Bu bölünme de hükümet ve yönetimin savunmasız kalmasına neden olarak elitlerin de ayrışmasını beraberinde getirir. En sonunda ise devlet tehditleri dengeleyemez (Schweller, 2004:170). Irak örneğinde 1991 Körfez Savaşı ve sonrasında benzer bir örüntünün oluştuğunu söylemek mümkündür. Literatürün genel olarak Baas sonrası dönemde kimlik grubu elitlerinin Irak'ın dış politikasında önemli bir rol oynadığına odaklandığı görülmektedir. Bu çalışma da "1991 Körfez Savaşı sonrası dönemde siyasal ve toplumsal elitler Irak dış politikasını nasıl etkilemiştir?" sorusuna cevap üretmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel argümanı bu çerçevede; 1991 Körfez Savaşı sonrasında siyasal ve toplumsal elitlerin uzlaşısı içerisinde olmamasının ve çıkarlarının ayrışmasının Irak'ın bütüncül-tutarlı dış politika oluşturmasını zorlaştırdığı ve gelişen tehditleri dengeleyemediği yönündedir. Bu bakımdan küresel ve bölgesel düzeyde yaşanan gelişmeler ve değişimler Irak'ı doğrudan etkilemektedir. Ortaya çıkan sonuç özellikle bölgesel güçlerin Irak'ın tutarlı dış politika oluşturamamasını ve tehditlere karşı dengeleme gücünün sınırlı olmasını lehlerine kullandıkları şeklindedir. Çalışma 1991 Körfez Savaşı sonrası süreci küresel ve bölgesel düzeyde yaşanan gelişmeler

çerçevesinde dönemlendirecektir. 1991 Körfez Savaşı sonrası dönemin temel alınmasının ana nedeni bu dönem itibarıyla Baas rejiminin zayıflaması ve kimliklere dayalı siyasal ve toplumsal elitlerin dış ilişkilerde etkin hale gelmesidir. Çalışmayı literatürde özgün bir yerde konumlandıran nokta, 1991 Körfez Savaşı'ndan 2003 Irak Savaşı'na kadar geçen süreyi de kapsayarak siyasal ve toplumsal elitlerin etkisini ele almış olmasıdır. Irak'ta resmi kurumların dış politikanın oluşturulmasındaki etkisinin sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Bu nedenle çalışma bürokratlar (diplomat, teknokrat, ordu mensubu vb.), akademisyenler ve iş insanları gibi profesyonellerden ziyade siyasal ve sosyal alanda nüfuz sahibi elitlerin dış politika üzerindeki etkisine odaklanacaktır.

Makalenin planı şu şekilde olacaktır: İkinci bölümde 1991 Körfez Savaşı'ndan sonraki dönemde Irak'ta Baas rejiminin otorite kaybına paralel biçimde güçlenen muhalif elitlerin dış ilişkilerdeki etkisine yer verilecektir. 2003 Irak Savaşı'ndan Arap Baharı'na ülkede oluşan yeni düzende elitlerin kimlikler temelinde etkisi üçüncü bölümde ele alınacaktır. Dördüncü bölümde ise Arap Baharı ve ABD'nin Irak'tan geri çekilmesi sonrasında yaşanan gelişmeler ışığında elitlerin etkisi yer alacaktır. Beşinci bölümün konusunu Arap Baharı sonrasında yakın döneme kadar geçen sürede kimlik grubu elitlerinin etkisinin azalıp azalmadığı tartışması oluşturacaktır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın temel argümanları ve yaklaşımları vurgulanacaktır.

2. 1991 KÖRFEZ SAVAŞI SONRASINDAN 2003 IRAK SAVAŞI'NA: ZAYIFLAYAN SADDAM HÜSEYİN YÖNETİMİ VE GÜÇLENMEYE ÇALIŞAN MUHALİF ELİTLER

1991 Körfez Savaşı'ndan sonra başta ABD olmak üzere uluslararası sistemdeki güçler bölgede düzen ve istikrarın devamı amacıyla Irak'ta toprak bütünlüğünün korunması ve Saddam Hüseyin yönetimine karşı caydırıcı tedbirler alınmasını öncelikli politika olarak belirlemiştir. Yine başta Türkiye ve İran olmak üzere bölgesel güçler istikrar ve güvenliğin sağlanması için Irak ile yakından ilgilenmiştir. Bölgesel güçler bu dönemde hem Saddam yönetimi ile hem de diğer muhalif gruplar ile yakın ilişki içerisinde olmaya çalışmıştır. Bu dönemde Bağdat yönetiminin otoritesinin zayıflaması ve kimlik tabanlı elitlerin güçlenmeye başlaması birbirini besleyen süreçler şeklinde gelişmiş ve bütünlüklü bir dış politika izlenmesini zorlaştırmıştır.

Baas partisi ve yönetici elitleri siyasi, askeri ve ekonomik kaynakları kontrol ederek iktidarını sürdürmeye çalışmıştır. 687 ve 688 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları ile Irak'a bir dizi yaptırım uygulanmıştır. Sünni azınlığa dayanan Saddam Hüseyin yönetimi bürokrasi, ordu ve diğer birimler içerisinde güç merkezlerinin oluşmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu dönemde nüfusun %35'ini oluşturan Sünnilerin desteğini almaya çalışan yönetim özellikle Bağdat, Tikrit, Musul ve Ramadi'deki aşiret ve ailelerin desteğine dayanmıştır. Rejimin varlığını sürdürmesinde ülkenin sosyo-ekonomik olarak en gelişmiş bölgesi olan Bağdat'ta yer alan şehirli ve orta-sınıf Kürt ve Şiiilerin de desteğini de almış olması etkili olmuştur (Cordesman ve Hashim, 1997:12). Böylece Saddam Hüseyin yönetimi gücünü bu "merkez"e dayandırmıştır.

Bu merkez başta sosyo-ekonomik nedenler olmak üzere dini ve etnik kimliklerin oluşturabileceği ayrışmalar nedeniyle rejimin yanında yer almış ve muhalif gruplara karşı mesafeli davranmıştır. Tripp'e göre (1995:12) Irak'ta siyaset aşiret ve aile bağlarından dolayı patrimonyal bir karaktere sahiptir ve patrimonyal liderler otoritelerini devlet içerisindeki etkilerine, somut-materyal kaynakları bölüştürme yeteneklerine borçludur. Ancak Baas rejimi 1990'ların ortalarından itibaren bazı Sünni aşiretler ile sorunlar yaşamaya başlamıştır.

1991 Körfez Savaşı'ndan 2003 Irak Savaşı'na kadar geçen sürede ABD ve İngiltere sürgündeki muhalif Iraklı grupları desteklemiştir. Her ne kadar bu dönemde sürgündeki Irak muhalefeti Irak'ı temsil ettiğini ileri sürmüştü de Baas rejiminin baskısından dolayı ülkede tarafsız seçim ve kamuoyu araştırmaları yapılmadığından dolayı bunu ölçmek mümkün olmamıştır (Al-Ali, 2014:40).

Bu dönemde Irak Yüksek Devrim Konseyi'nin lideri el-Hakim Şiiiler üzerindeki etkisinden dolayı önemli bir ortak olarak görülmüştür. Yine Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), ABD ve İngiltere tarafından önemli müttefikler olarak görülmüştür. Sürgündeki Vifak hareketi de önemli bir unsur olarak görülmüştür. Liderliğini İyad Allavi'nin yaptığı hareket genel olarak seküler ve liberal çevreler tarafından desteklenmiştir. Koalisyon güçleri tarafından önemli bir partner olarak görülen Şii Dava Partisi ise maddi destek almamak ile birlikte yakın ilişkiler kurmuştur (Al-Ali, 2014:43). Sürgündeki önemli isimlerden İbrahim Caferi'nin liderliğini yaptığı partinin başına 2006'da Nuri el-Maliki geçmiştir.

Muhalif grup ve hareketler 1990'larda güçsüz olmuştur. Baas-karşıtı bir zeminin güçlenmesi bu bakımdan çok mümkün olmamıştır. 1990'da Şam'da toplanan muhalif gruplar Ortak Eylem Komitesi'ni kurmuştur (Cordesman ve Hashim, 1997:63). Temel amaçlar; Baas rejiminin devrilmesi, geçici hükümetin kurulması, siyasi özgürlüklerin ileri letilmesi, serbest seçimlerin yapılması ve dini-etnik ayrıcalıkların kaldırılması olarak belirlenmiştir.

İran-İrak Savaşı sonrasında KDP ve KYB bir araya gelerek Saddam rejimine karşı bir cephe oluşturmuştur. 1991 Körfez Savaşı ile oluşan güç boşluğundan yararlanan cephe, ülkenin kuzeyinde oluşan hareketlenmeyi yanına alarak bölgedeki birçok şehir ve köyde kontrolü eline geçirmiştir. Saddam yönetiminin tekrar ülkenin kuzeyine yönelmesi üzerine çok sayıda insan Türkiye ve İran sınırına yönelmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından alınan "Uçuşa Yasak Bölge" ve "Güvenli Bölge" kararları sonrasında rejim güçleri bölgeden çekilmiştir.

1991 yılında ülkenin güneyi ve kuzeyinde rejim karşıtı hareketlenmeler sırasında muhalif gruplar Beyrut'ta toplanmıştır. Yine 1992 yılının Şubat ayında Suudi Arabistan'da toplantı yapılmış ve sonuç alınmamıştır. Kürt liderler bu toplantılara katılmamıştır. Londra merkezli muhalif gruplar 1992 yılının Haziran ayında Viyana'da tüm muhalefeti dahil edecek bir toplantı çağrısında bulunmuştur. Toplantı sonrasında Irak Ulusal Konseyi adını alan şemsiye grup alternatif hükümet kurma

girişiminde bulunmuştur. Ancak bu girişim muhalefeti birleştirme konusunda başarısız olmuştur. Ağırlıklı olarak Kürt partileri (KDP ve KYB) ve sürgündeki Arap elitlerinden oluşan bu girişim İslamcı, milliyetçi, liberal ve sol eğilimli gruplar tarafından adil olmama konusunda eleştirilmiştir.

Yine Saddam karşıtı bir platform olarak Selahaddin şehrinde farklı muhalif grupların yer aldığı toplantı düzenlenmiştir. Konferans sonunda Londra'da yaşayan Şii elitlerden Ahmed Çelebi konsey başkanı olmuştur. Çelebi liderliğindeki Irak Ulusal Konseyi Saddam rejiminin devrilmesini amaçlamıştır. Ancak grup içerisinde farklı tartışmalar olmuştur.

Kürt parti ve grupları ise 1992'de uzlaşarak bir meclis kurmuştur. Barzani liderliğindeki KDP ve Talabani liderliğindeki KYB'nin uzlaşısı sınır kapılarındaki gümrük gelirlerinin paylaşılması konusundaki anlaşmazlık nedeniyle sona ermiştir. Bu anlaşmazlık sonunda 1994-1996 yılları arasında KDP ve KYB arasında bir savaş yaşanmıştır. Uzun müzakereler sonucunda ABD'nin arabuluculuğunda 1998 yılındaki Washington Anlaşması ile KDP ve KYB uzlaşmaya varmıştır (Özkan ve Baba, 2021:924).

1991 Körfez Savaşı ile oluşan güç boşluğundan dolayı ülkenin güneyindeki Şiiler de ayaklanmaya başlamıştır. Baas yönetimi savaşın ertesinde Şii bölgelerde kontrolü tekrar sağlamış ve Irak Şiilerinin önemli merkezlerinden olan Necef'te sıkı bir kontrol politikası izlemiştir. Bu nedenle Şiiler Baas yönetiminden uzaklaşmaya başlamıştır.

Yine aynı dönemde Ürdün kralı Hüseyin, Irak'ın durumunu göz önünde bulundurarak muhalif grupların liderleri olan Ahmed Çelebi, Muhammed Bakır el-Hakim, Mesut Barzani, Celal Talabani'ye ülkenin federal bir sistem ile yönetilmesini önermiştir (Cordesman ve Hashim, 1997:70). Yalnız bu öneri bölge ülkeleri ve muhalefet tarafından olumlu karşılanmamıştır.

İleriki yıllarda ülke siyasetinde etkin konuma gelecek olan Sadr hareketinin geçmişine bakmakta fayda bulunmaktadır. Şii ulema ailesinden gelen Mukteda el-Sadr'ın babası Muhammed Sadık el-Sadr'ın öncülüğünü yaptığı hareket Baas rejimi döneminde ülkedeki yoksullara yardım faaliyetlerine odaklanmıştır. Baas rejiminin 1991 Körfez Savaşı sonrası yaptırım altında olması nedeniyle ülkenin ekonomik anlamda sıkışmasından yararlanan Sadr hareketi yoksullara sosyal ve ekonomik yardımlar sağlayarak etki gücünü arttırmıştır. Bu bakımdan ülke nüfusu içerisinde -Kürt partileri dışında- gerçek anlamda sosyal tabanı ve desteği olan en önemli hareket olmuştur (Al-Alı, 2014:44). Mukteda el-Sadr'ın etkisini babası olan Muhammed Sadık el-Sadr'ın aktivizminin devamı olarak görmek mümkündür. Muhammed Sadık el-Sadr, Şii ulemaya mensup bir kişilik olarak geleneksel otorite sahibi olarak öne çıkmıştır. Dini ve manevi otoritesinden yararlanarak sosyal ve politik alanda etkisini arttırmıştır. Necef ekolünün önemli ismi Hoyi'den eğitim alan Muhammed Sadık el-Sadr, Necef havzasının siyasetten uzak kalma yaklaşımının aksine aktivizm içerisinde olmuştur. Bu nedenle Dava Partisi'nin kurulmasında rol almıştır. Ayetullah Ali el-Sistani'nin aksine Sadr'ın Iraklı Arap Şii olması ülkede sosyal ilişkiler kurmasını

kolaylaştırmıştır (Hasan, 2021:372). Muhammed Sadık el-Sadr'ın oğlu ve Muhammed Bakır el-Sadr'ın damadı olan Mukteda el-Sadr'ın liderliğini devraldığı Sadr hareketi 2003 sonrası dönemde koalisyon güçlerinin ülkede kalmasına karşı çıkmış ve kurduğu paramiliter Mehdi Ordusu ile ülkede şiddet ve saldırı olaylarında bulunmuştur.

3. 2003'TEN ARAP BAHARINA: YENİ DÜZEN, YENİ ELİTLER VE MEZHEP/KİMLİK SİYASETİ

1998 yılında Irak'ı Özgürleştirme Yasası kapsamında Iraklı muhalif gruplara siyasi, askeri ve ekonomik destek sağlanmıştır. Bu bakımdan Ahmed Çelebi ve liderlik ettiği Irak Ulusal Konseyi'ne destek verilmiştir. Yine Kürt gruplar da bu dönemde desteklenmiştir. Özellikle ABD 2003 Irak Savaşı'ndan sonra ülkede işleyen bir siyasi sistemin oluşmasını amaçlamıştır. Bu nedenle öncelikli olarak “uygun elitleri” seçip bu elitler yoluyla devlet-inşa sürecini sürdürmek istemiştir (Manning, 2006:727). Bu bakımdan ülkede yeni elitler, güçlenmiş siyasi gruplar ve mezhepleştirilmiş siyaset söz konusudur. Ülkenin yeni bir düzen kurma sürecinde olması ve elitlerin ayrılmış olması dış politikada tehditleri dengeleme konusunda yetersizliklere neden olmuştur.

Geçici Koalisyon Hükümeti'nin başkanı Paul Bremer, elit seçimi politikasını biraz değiştirerek sürgündeki Iraklı elitler yoluyla değil yereldeki temsilcileri dahil eden yönetim yapıları kurarak bir sistem kurma politikasına başvurmuştur (Manning, 2006:729). Ulusal düzeyde ülkeyi geçici olarak yönetecek olan Irak Yönetim Konseyi 25 üyeden oluşmuştur. 25 kişilik konsey 13 Şii Arap, 5 Sünni Arap, 5 Kürt, 1 Türkmen ve 1 Hristiyan üyeden oluşmuştur. Bu konseyin verdiği kararlar Geçici Koalisyon Hükümeti'nin onayına tabi olmuştur. 2004 yılının ortasında Geçici Koalisyon Hükümeti yetkilerini Irak Geçici Hükümeti'ne devretmiştir. Bu hükümet yeni anayasanın hazırlanmasına kadar geçen sürede yönetimi devralmıştır. Bu dönemde devlet başkanlığını Gazi el-Yaver (Sünni), başbakanlığı Şii olan İyad Allavi, yardımcılığını Berham Salih (Kürt) yapmıştır. Yeni anayasanın kabul edilmesinden sonra kurulan Geçiş Dönemi Hükümeti ise anayasanın yürürlüğe girdiği 2006 yılının Haziran ayına kadar yönetimi üstlenmiştir. Bu dönemde başkanlığı Celal Talabani (Kürt), yardımcılıklarını Gazi el-Yaver ve Adil Abdul Mehdi (Şii), başbakanlığı ise İbrahim Caferi yapmıştır.

Ülkedeki Şii ve Kürt elitler sahip oldukları organizasyon, güç ve etki nedeniyle bu geçiş döneminden kazançlı çıkmış ve sonraki dönemlerde etkilerini sürdürmüştür. Önceki dönemlerde sürgünde bulunan elitler ve Sünni gruplar etkili olamamıştır. İç siyasi dinamikler Irak'ın yeni dönemdeki dış ilişkilerini etkileyen bir faktör olmuştur. Irak'ta farklı kimlik gruplarının yer almış olması ülke ile ilişki kuran aktörler tarafından öncelikli olarak göz önünde bulundurulmuştur. Aslında bu durum Birinci Dünya Savaşı sonrasında Irak devleti kurulurken ülkenin dini-etnik kompozisyonu ve ülkede iktidarı elinde bulunduran gruplar ile bağlantılıdır (Stansfield, 2010:1398). Ülkede 2003 sonrasında mezhep ve etnik kimlik temelinde fiili olarak ayrışmanın devam etmiş olması dış ilişkilerini de etkilemiştir.

2003 sonrası dönemde Irak Dışışleri Bakanlığı ve ABD Dışışleri Bakanlığı ülkenin dış politikasını kimlikler-üstü bir yerde konumlandırmak istemişse de ülkedeki durum buna izin vermemiştir. Saddam döneminde dış politika belli bir kimlik temeline oturtulmuş olmakla birlikte tek bir merkezden yönetilmiştir. Ancak 2003 sonrası dönemde ise farklı elitler birbirinden farklı dış ilişkiler geliştirmiştir. Devlet kurumlarının zayıf olması farklı siyasi grup ve elitlerinin dış ilişkilerde belirleyici olmasını beraberinde getirmiştir. 2003 sonrası dönemde Baas karşıtı muhalefetin kendi içinde ayrılmış olması, devletin kurumsallaşması yerine kimliklere dayalı siyasi sistem ve siyasi partilerin dış ilişkilerde farklı yönelimlerde olması ülkede dış politikanın parçalı olması üzerinde etkili olmuştur (Stansfield, 2010:1402).

İran 2003 sonrası dönemde Irak'ta Dava Partisi-Maliki hükümetleri ve Ammar el-Hakim üzerinden etkili olmaya çalışmıştır. Sadece Şii gruplar üzerinden değil aynı zamanda Kürt elitleri ile de önceki dönemlerde var olan ilişkilerini de kullanarak ülkede nüfuzunu arttırmak istemiştir. Türkiye de bu dönemde Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması ve İran etkisinin sınırlandırılmasını temel politika olarak takip etmiştir. Baas rejiminin devrilmesinden sonraki dönemlerde de Irak Türkmen Cephesi'ne destek veren Türkiye'nin bu dönemde Kerkük konusunda kaygı ve hassasiyetleri ön plana çıkmıştır. Bu nedenle başlangıçta Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile mesafeli bir ilişki kurulmuştur. Ancak sonrasında bölgesel dengeler ve Irak iç siyasetinin getirdiği sonuçlar Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile Türkiye arasında yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmasını beraberinde getirmiştir.

2003 sonrası dönemde Sünnilerin ülkede zayıflaması ile birlikte Arap ülkeleri Irak ile ilişki kurma konusunda tereddütler yaşamıştır. Ülkede Şii ağırlıklı bir hükümetin olması Körfez ülkelerini endişelendirmiştir. Özellikle Suudi Arabistan ve Bahreyn, ülkelerindeki Şii nüfusun İran ve Irak etkisi altına girmesini bir tehlike olarak görmüştür. Fakat Ürdün, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Arap ülkeleri Irak ile yakın ticari ilişkiler kurmuştur. Birleşik Arap Emirlikleri özellikle Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde hidrokarbon ve turizm yatırımlarında bulunmuştur (Stansfield, 2010:1404).

Bu dönemde Şii elitler arasında öne çıkan isim Ayetullah Ali Sistani olmuştur. İran kökenli olan Sistani önemli bir Şii ulema ailesinden gelmektedir. Sistani, İran'ın Kum kentine giderek orada dini eğitimine devam etmiştir. Daha sonra Şiiliğin Irak'taki önemli dini merkezlerinden Necef'e dönen Sistani buradaki medreselerde dini eğitim vermeye başlamıştır. Ayetullah Huyi'nin ölümünden sonra Necef'te en önemli dini otorite olmuştur. 2003 müdahalesine kadar geçen sürede ciddi anlamda kamuya açık açıklamalarda bulunmamıştır. Bunun temel nedeni, - Necef ekolünün siyasete karşı mesafeli tutumunun yanı sıra- Baas rejiminin baskısı olmuştur. 2003 Irak Savaşı sonrasında Sistani ülkede istikrar ve düzenin sağlanması için çağrıda bulunmuştur. Baas rejiminin devrilmesinden sonra Irak'ta devlet kırılmasının artmasından dolayı oluşan güç boşluğu Şii ulemanın bu boşluğu doldurmasına neden olmuştur (Al-Qarawee, 2019:488). Sistani, yeni dönemde Londra ofisi üzerinden dolaylı olarak kamuya açık açıklamalar yapmıştır. Böylece pozisyonunu siyaset-üstü bir yerde konumlandırmak istemiştir. Ancak bu yaklaşımı siyasete uzak olduğu anlamını

taşımamaktadır. Siyasetçilere tavsiyelerde bulunmuş olması bu durumu daha net anlatmaktadır (Riggs, 2012:312).

Sistani, Geçici Koalisyon Hükümeti'nin seçimler yapılmadan anayasa hazırlamasına karşı çıkmıştır. 2003 sonrasında ülkede karışıklıklar ortaya çıkmış Sistani kaostan uzak durarak yeni siyasi süreçte barışçıl bir rol edinmeye çalışmıştır. Özellikle Şiiliğin en önemli merkezlerinden olan İran eksenli Kum ekolünün siyasi görüşlerine mesafeli davranarak Şiilik açısından bir alternatif olarak ortaya çıkması kolaylaşmıştır (Riggs, 2010:319). Bunu da daha çok yaptığı dini yorumlarda ulus-ötesi ve kozmopolit bir aktör olarak konumlanma stratejisinde görmek mümkündür. Baas sonrası dönemde şiddet ve radikallikten uzak durma yaklaşımından dolayı Sistani koalisyon güçleri tarafından yeni dönemde dolaylı olarak muhatap alınmış ve ülkedeki meşruiyetinden dolayı önemli bir aktör olmuştur (Al-Qarawee, 2019:488). ABD de İran Şiiliğini temsil eden Kum ekolüne karşı Irak-Arap Şiiliğini temsil eden Necef ekolünün öne çıkmasını desteklemiştir.

Yine bu dönemde Dava Partisi ve yöneticilerinden oluşan Şii elitler öne çıkmıştır. İbrahim Caferi'den sonra Dava Partisi'nin başına geçen Nuri el-Maliki parti içerisinde güçlenerek devlet iktidarını da ele almaya çalışmıştır. Parti içerisinde aile bağlarına ve yakın gruplara dayanan Maliki ülkede başbakanlık makamını nihai otorite haline getirmeye çalışmıştır. Güvenlik güçlerini de başbakanlığa bağlayan Maliki potansiyel muhalefet ve rakipleri bastırmaya çalışmıştır. Hem ABD'nin hem de İran'ın desteğini almaya çalışan Maliki ülkede istikrarsızlığa karşı düzeni korumaya çalıştığını öne sürmüştür (Dodge, 2012b:170). Bu dönemdeki rakiplerinin sınırlı bir etkisinin olması da Maliki'nin işini kolaylaştırmıştır.

2003 sonrası yeni dönemde ülkede konumunu güçlendiren gruplardan biri de Kürtler olmuştur. Başta ABD ile olan ilişkilerini iyi bir seviyede tutmaya çalışan Kürtler Irak'ta siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmeye başlamıştır. 2005 Anayasası ile federal statü elde eden Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde öne çıkan siyasi liderler KDP'nin yönetimini elinde bulunduran Mesut Barzani ve KYB'den Celal Talabani olmuştur. Mesut Barzani bölgesel yönetimin başkanlığını bu dönemde sürdürürken Talabani de Irak Cumhurbaşkanı olmuştur. Yine bu dönemde KDP'den Hoşyar Zebari Irak Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Petrol ve doğalgaz gibi doğal kaynaklarını da kullanmak isteyen bölgesel yönetim ekonomik açıdan güçlenmeye çalışmıştır. 2008'den itibaren Türkiye ile yakın ilişki kurulmasında KDP'nin önemli bir rolü olmuştur. Süleymaniye bölgesinde etkin olan KYB'nin içerisinden çıkan Goran Hareketi de 2009 seçimlerinde ciddi bir oy oranına ulaşmıştır. Bu dönemde KYB ve Goran İran ile yakın ilişkileri içerisinde olmuştur.

Ülkede Sünnilerin durumuna bakıldığında ise bu dönemde Baas partisinin tasfiyesinin öncelikli olması nedeniyle eski Baas yöneticilerinin siyasete girmeleri yasaklanmıştır. Bu nedenle 2005 seçimlerini büyük oranda boykot eden Sünnilerin yine 2010 seçimlerinde ittifaklar içerisinde yer alan adaylardan bir bölümünün adaylıkları veto edilmiştir.

İyad Allavi öncülüğündeki Irakıyye (Irak Ulusal Hareketi) ittifakı 2010 seçim kampanyasında mezhep siyasetinden uzak duran ulusal siyaset ile birlikte hukuk-düzen vurgusunu öne çıkarmış ve İran-karşıtı mesajlar vererek Irak'ı Arap dünyasına tekrar entegre etme politikasını uygulayacağını belirtmiştir (Dodge, 2012b:152). Suudi Arabistan da Maliki'yi İran yanlısı bulduğundan dolayı 2010 yılındaki seçimlerde Allavi liderliğindeki Irakıyye koalisyonunu desteklemiştir. Ancak 2010 seçimlerinde Irakıyye koalisyonunun başarı elde etmiş olması ülkedeki mezhebe dayalı elit pazarlığı ve siyasal yapıya karşı bir tehdit oluşturmuştur. Seçim sonrasında bu koalisyonun sistemde nasıl bir yer edineceği sorunu ortaya çıkmıştır. Etnik ve mezhep kimliklerine dayalı kota sistemi ülkede elit çıkarlarının korunmasını sağlamıştır. Kabinedeki koltukların kota sistemi ile Irakıyye koalisyonunu dahil edecek şekilde seçimlerden sonra paylaşılması bunun bir sonucudur (Dodge, 2012b: 156). Genel olarak Irak'ta 2003 sonrası kurulan yeni siyasi düzen elitlerin kaynakları kullanmalarında parti ve kişisel çıkarlarını öne çıkarabilmelerine zemin sağlamıştır. Mezhep ve kimliklere dayalı siyasetin bu dönemde etkin olması siyasi elitlerin oy almalarını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla ülkedeki farklı mezhep ve etnik kimlik grupları dış ilişkilerde farklı yönelimler içerisinde olmuştur.

4. 2011-2018 DÖNEMİ: ABD'NİN ÇEKİLMESİ, ARAP BAHARI VE BÖLGESEL GELİŞMELER

2011 yılı sonu itibarıyla ABD'nin Irak'tan çekilmesi sonrasında ülkede yeni bir dönem başlamıştır. Obama yönetiminin Asya-Pasifik bölgesini öncelikle politikası bölgede yeni bir düzenin oluşmasını beraberinde getirmiştir. Yine bu dönemde Orta Doğu'daki Arap Baharı hareketleri bölgedeki yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde bölge genelinde kimlik eksenli politikaların etkili olması bir önceki dönemde olduğu gibi Irak'ı daha fazla etkisi altına almıştır. Bölgesel güçlerden İran, Irak'ta Şii unsurlar üzerinden önceki dönemden devam eden nüfuzunu korumaya çalışırken Türkiye ise daha çok Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile bu dönemde yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler kurarak etkin olmaya çalışmıştır. Mezhep siyasetinin Arap Baharı döneminde şiddete evrilmesi ve DEAŞ gibi örgütlerin güçlenmesi hem iç siyasette hem de dış siyasette bütünlüklü bir politika izlenmesini zorlaştırmıştır.

2011'de ABD'nin çekilmesinden sonra Irak'ın dış politikada temel amacı tarafsız kalarak diğer ülkeler ile çatışmaktan uzak kalmak olmuştur. Burada belirleyici olan durum bölgesel çatışmalara müdahil olmanın içerideki ihtilafları arttırabileceği düşüncesi olmuştur (Salem, 2013:4). ABD'nin çekilmesine kadar geçen sürede ülkede yaşanan yapısal sorunlar ve istikrarsızlıklardan dolayı dış politika belli bir temele oturtulamamıştır. Siyasal aktörlerin çatışan amaçları ve Maliki hükümetlerinin iktidarını güçlendirme politikası bu durum üzerinde etkili olmuştur. İç sorunlara bölgesel sorunların da eklenmiş olması yine etkili olmuştur (Salem, 2013:5). İç ihtilafların ülkede artmış olması Bağdat hükümetleri ve Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin dış ilişkilerde farklı yönelimler içerisinde olmasına neden olmuştur. Bu bakımdan tutarlı ve bütüncül bir Irak dış politikasından söz etmek zordur. Bölgesel yönetim ve Sünni gruplar Suriye'deki savaşta muhalif grupları desteklerken Bağdat yönetimi rejimi desteklemiştir. Bu ayrışma dış ilişkiler bakımından Bağdat

hükümetlerinin İran'a yakın davranmalarını sağlarken Kürtler ve Sünnilerin ise Türkiye'ye yakın olmalarını beraberinde getirmiştir. 2014 seçimleri ile Şii-içi ayrışma ve bloklaşma Suudi Arabistan açısından önemli bir fırsat olmuştur. Seçimlerden sonra İbadi'nin başbakan olması Irak'ın ABD ile birlikte Suudi Arabistan ile de yakın ilişkiler kurmasını beraberinde getirmiştir. Bu açıdan Suudi Arabistan da İran etkisinden uzak kalmak isteyen Şii gruplar ile yakınlaşmaya çalışmıştır. 2011 ile 2018 arası dönemde Irak için söylenebilecek şey bölgedeki gelişmelere bağlı olarak ülkede ayrışmaların belirginleştiği ve iç-dış siyasette kırılganlığın arttığı olacaktır.

Ülkede Şiiilerin siyasi, ekonomik ve askeri olarak güçlü hale gelmesi ve Maliki hükümetlerinin dışlayıcı politikaları bu dönemde belirgin hale gelmiştir. Özellikle İran nüfuzunun doğrudan ve dolaylı olarak artması ülkede daha önce belirtilen ayrışmaların derinleşmesinde etkili olmuştur. Irak'ta şiddetin tırmandığı önceki dönemlerde Sünni nüfusun yoğunlukta olduğu Anbar ve Selahaddin vilayetleri hükümete karşı uç muhalefeti oluşturmuştur. Aynı zamanda cumhurbaşkanı yardımcısı olan Sünni siyasetçilerden Tarık el-Haşimi hakkında tutuklama kararı çıkarılması ülkede Sünniler'in dışlandığını göstermiştir. Hükümetin Sünni muhalefeti sert bir politika ile bastırması radikalleşmeyi arttırarak IŞİD'in zemin bulmasına neden olmuştur (Kuoti, 2016:25). Arap Baharı'nın etkisi, Sünnilerin dışlanması ve eski Baasçıların destek vermesi IŞİD'in Irak'ta güçlenmesinde etkili olmuştur.

IŞİD'in 2013 yılı sonu itibariyle Suriye ve Irak'ta güçlenmiş olması Ortadoğu'daki dinamiklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 2014 yılının ortalarından itibaren IŞİD'in Irak'a yönelmesi özellikle Irak'taki Şii ve Kürtlerin tehdit algısını etkilemiştir. Sistani'nin çağrısı üzerine oluşan paramiliter gruplardan Haşdi Şabi ülkede etkili olmaya başlamıştır. Ancak Haşdi Şabi'nin ülkede resmi bir yapı olarak yer almaması ve Sünnilere'e yönelik yaklaşımı tepkilere neden olmuştur. Benzer paramiliter grupların Sünnilere yönelik sert yaklaşımını eleştiren Sistani devlet dışında silahlı güçlerin olmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ebu Mehdi el-Mühendis'in liderliğini yaptığı bu yapı IŞİD ile mücadele kapsamında 2016 yılında Irak ordusuna bağlanmıştır. Sistani'nin 2015 yılının yaz aylarındaki protesto hareketlerini meşru görmesi ve hükümete reform çağrısında bulunması Şii ulemanın siyasi elitler üzerindeki etkinin görülmesi açısından önemlidir (Alaaldin, 2018:17). Daha önce Sistani'nin öncülüğünde birleşmiş olan Şii ittifakı 2014 seçimlerinde ayrılmıştır. 2014 seçimlerinden sonra Maliki'nin yerini alan İbadi yönetimi göreceli olarak İran ile dengeli bir ilişki kurma çabası içerisinde olmuştur. 2015'e kadar geçen sürede genel olarak Irak ile gevşek bir ilişki içerisinde olan Suudi Arabistan bu tarihten itibaren politika değişikliğine gitmiştir (Mansour, 2018). Bağdat'a büyükelçi atanması ile birlikte 25 yıl aradan sonra diplomatik ilişkiler yeniden kurulmuştur. Aynı yıl Şii lider Mukteda Sadr Riyad'a gitmiştir. Bu yakınlaşmada İran'ın etkisini azaltma politikası ile birlikte IŞİD kaynaklı tehditler etkili olmuştur.

Bu dönemde Irak'ta Kürtlerin maksimalist talepleri tepkileri beraberinde getirmiştir. Aynı dönemde Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin Bağdat'tan ayrışması 2003 sonrası dönemde kurulan yeni düzende ABD'nin Kürtler'in denge unsuru olması politikasını da etkilemiştir (Natali, 2013:75). Tartışmalı bölgelerde IŞİD ile mücadele sonrasında

fiili olarak kontrolün bölgesel yönetime geçmesi bu dönemde Bağdat ile olan müzakereleri ve ülkedeki istikrarı da etkilemiştir. Bölgesel yönetimde KDP, Türkiye ile yakın ilişkiler kurarak bir projeksiyon geliştirirken KYB ve Goran ise Bağdat hükümetleri yanlısı bir siyaseti savunmuştur. nemli Kürt siyasetçilerden Celal Talabani'nin hastalanması zerine KYB'nin bölgesel yönetimde etkinliği azalırken KDP gücünü arttırmaya çalışmıştır. IşİD ile mücadele kapsamında uluslararası toplumun desteğini almaya alışan Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Bağdat hükümetleri ile olan uyuşmazlıklarını da gerekçe göstererek 2017 yılında bağımsızlık referandumu düzenlemiştir. Küresel ve bölgesel aktörlerden beklediği desteği bulamayan bölgesel yönetim referandum sonrasında tartışmalı bölgelerdeki kontrolünü Bağdat hkmetine bırakmıştır (Natali, 2013:75).

Sünnilerin kendi ilerinde ayrışması ülkenin iç ve dış siyasetini etkilemeleri karşısında engel olmuştur. Tarık el-Haşimi ve Rafi el-İssavi gibi Sünni politikacılar tasfiye edilmiştir. Sonraki dönemlerde ise same el-Nuceyfi ve Asil el-Nuceyfi gibi isimler Sünniler arasında ön plana çıkmıştır (Mansour, 2016:14). Sünni liderler dış ilişkiler konusunda birbirlerine eleştiriler yönelmiştir. Ülkede geçen zaman içerisinde artan İnan etkisinden dolayı ABD'nin bir dengeleyici gücü olması konusunda bir fikir birliği olmamıştır. Irak'taki Sünniler IşİD ile mücadele kapsamında Haşdi Vatani adlı bir yapı oluşturmuştur. Türkiye'nin Musul'un kurtarılması operasyonunda yer alması Sünni liderler arasında tartışmalara neden olmuştur.

5. 2018'DEN SONRA: ARAP BAHARI SONRASI VE MEZHEP/KİMLİK SİYASETİNİN AZALAN ETKİSİ Mİ?

2018'den sonra Irak'ta önceki dönemlerden farklı bir siyasetin geliştiğini görmek mümkündür. Arap Baharı sonrası yaşanan değişimler ve bölgedeki ülke yönetimlerinin istikrarsızlık algısının yükselmesi Orta Doğu'daki önemli dinamiklerden olmuştur. ABD'nin Irak Kürt Bölgesel Yönetimi dışında ülkede askeri varlığını asgari düzeye çekmesi ile birlikte İnan'ın bölge genelinde siyasi ve ekonomik gücünün azalması Irak'ı da etkilemiştir. ABD'de Trump yönetiminin bölgede İnan'ı tehdit olarak görmesi ve Biden yönetiminin de İnan'ı çevreleme politikası bölgedeki dinamikleri şekillendirmiştir. Bölgede İsrail ile Sünni Arap devlet yönetimleri arasında imzalanan İbrahim Anlaşması bölgede yeni gücü ekseninin ne çıkmasına neden olmuştur. Oluşan yeni gücü eksenini Ortadoğu'da İnan'ın etkisini kırmaya çalışırken Irak'ta Arap/Iraklı olma politikasını önemsemiştir. Yine Türkiye ve Suudi Arabistan'ın ülkedeki farklı aktörler ile ilişkiler geliştirme politikası Irak'ta önceki dönemlerden farklı bir siyasetin geliştiğini göstermektedir. Ülkede paylaşım sistemine yönelik tepkiler, toplumdan yükselen reform talepleri ve protesto hareketlerinin yoğun yaşanmasının mezhep/kimlik siyasetinin etkisini önceki dönemlere oranla azalttığı söylenebilir. Sünnilerin Arap Baharı sonrası dönemde IşİD tehlikesinin büyük oranda bertaraf edilmesi sonucu pragmatik bir biçimde Irak'taki siyasi sisteme entegre olması durumu ortaya çıkmıştır. Machlis'e göre (2022) kimliklere dayalı siyasetin ülkede bir sınıra dayandığını söylemek mümkündür. Bu dönemde kurumların dış politika konularında ne çıkabilmesi göreceli olarak daha tutarlı bir dış politikanın oluştuğunu göstermektedir. Nitekim Irak, Suudi Arabistan

ile İran arasında arabuluculuk yapması bu durumu göstermektedir (Şarkul Avsat, 2023).

2018 seçimleri sonucunda parlamentoda Sairun Bloğu (Sadr) 54 sandalye, Haşdi Şabi destekli Fetih Bloğu 47, Nasr koalisyonu (İbadi) 42, Hukuk Devleti koalisyonu (Maliki) 25 ve KDP (Barzani) 25 sandalye elde etmiştir. Şiiler arası rekabet önemli bir hale gelmiştir. İbadi'yi güçlü kılan; bu dönemde IŞİD ile mücadelede sonuç alınmış olması, İran'a karşı mesafeli olması ve devletin güvenlik birimlerini güçlendirmiş olmasıdır. Aynı zamanda ABD ve Suudi Arabistan ile ilişkiler kurmuş olması İran'a karşı bir denge denge siyaseti olarak görmek mümkündür (Herbert, 2018:9). İbadi'den sonra başbakanlık görevini sırasıyla devralan Adil Abdülmehdi ve Mustafa Kazimi de İbadi'ye benzer bir politika takip etmiştir.

Mukteda Sadr'ın Sairun Bloğu Irak Şiileri arasında destek bulan popülist ve pragmatik bir hareket olmuştur. 2016 yılında protesto hareketlerine destek veren Sadr'ın temel vurgusu, yolsuzluklarla mücadele ve ABD-İran karşıtlığı odaklıdır. Bu bakımdan bir anlamda mezhepçi bir politik çizgiden ülke sorunlarına odaklanan politikaya geçişi temsil etmektedir (Herbert, 2018:8). Yine 2019 yılı sonlarında ülkedeki protesto olaylarında Sadr hareketi etkili olmuştur. Protestocular genel olarak ülkede refah ve yaşam standartlarının yükseltilmesi talebinde bulunarak “muhasasa“ sistemine (mezhep/kimlik kotası) karşı çıkmıştır. Bu bakımdan ülkede mezhep aidiyeti temelindeki siyasetin etkisi göreceli olarak azalmıştır. Dolayısıyla protestolarda İrankarşıtlığı öne çıkmıştır.

Irak'ta bu dönemde bölgesel güçler de etkilerini sürdürmek istemiştir. 2020 yılının başında Bağdat'ta ABD'nin düzenlediği hava saldırısı sonucu İran'ın Kudüs Ordusu komutanı Kasım Süleymani ve Haşdi Şabi liderlerinden Ebu Mehdi el-Mühendis'in ölmesi İran'ın ülkedeki nüfuzunu etkilemiştir. Suudi Arabistan, Sünniler dışındaki gruplar ile de ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Türkiye de farklı gruplar ile ilişkilerini geliştirme amacıyla olmuştur. Türkiye'nin desteklediği Irak Türkmen Cephesi lideri Erşat Salih bu dönemde öne çıkan önemli isimlerden olmuştur.

2017 yılında düzenlediği referandumdan sonra önceki dönemlere kıyasla durağan bir dönem geçiren Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde siyasi açıdan değişimler yaşanmıştır. 2017 yılında aynı zamanda cumhurbaşkanı olan KYB lideri Celal Talabani ölmüştür. Referandumdan sonra Mesut Barzani de bölgesel yönetim başkanlığını bırakmıştır. KDP'de Mesut Barzani'den sonra Neçirvan Barzani bölgesel yönetim başkanı ve Mesrur Barzani de bölgesel yönetim başkanı olarak öne çıkmıştır. KYB içerisinde ise farklı gruplar partide etkin olmaya çalışmıştır. Aynı dönemde ABD'nin bölgesel yönetime yaptığı askeri ve lojistik yardımlar devam etmiştir. Yine bölgesel yönetim bu dönemde Türkiye, Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri ve İran ile yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu dönemde bölgesel yönetim istisnai durumunu korumakla birlikte Bağdat hükümetleri ile güvenlik ve bütçe konularında müzakere ve işbirliğini sürdürmeye çalışmıştır.

2021 yılı sonuna doğru yapılan seçim sonuçları ülkede siyasetin önceki dönemlere göre değiştiğini göstermiştir. Sadr grubu 73, Sünni bloğu temsil eden Muhammed Halbusi liderliğindeki Takaddum Partisi 37, Nuri el-Maliki'nin Kanun Devleti Koalisyonu 33, Mesut Barzani liderliğindeki KDP 31, Haşdi Şabi'ye yakın Fetih Koalisyonu ise 17 sandalye kazanmıştır. ABD, Sadr'ın seçim başarısını İran etkisine karşı bir fırsat olarak görmüş ve Irak siyasetinde bir değişim açısından Sadr'ı desteklemiştir (Mansour ve Robin-D'Cruz, 2022). 2021 seçimleri sonucunda Sadr'ın liderliğini yaptığı Sairun İttifakı hükümeti kuramamış ve ittifak içerisinde yer alan milletvekilleri istifa etmiştir. Böylece mecliste çoğunluk Sadr grubu dışında kalan Şiilerin oluşturduğu Koordinasyon Çerçevesi grubuna geçmiştir. Sadr bu seçim başarısını hükümet kurmaya tahvil edememiş ve ülkedeki reform taleplerini gerçekleştirme konusunda sonuç elde edememiştir. Koordinasyon Çerçevesi öncülüğünde 2022 yılının Ekim ayında hükümet kurulmuş ve Muhammed Şia el-Sudani başbakan olmuştur. Sudani kabinesinde bakanlıklar yine paylaşım sistemine göre dağıtılmıştır (Aygün ve Ayaz, 2023:12). Bu bakımdan Irak'ta ABD-İran rekabetinin etkisini sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Irak'ta hükümetlerin dış politika amaçlarına ulaşamamasında en önemli etkenlerden biri hükümetlerin bu konuda bir plana sahip olmamasıdır. Bu durum Bağdat'taki elitler arası ayrılıklar ve Bağdat-Erbil arasındaki gerilimin sonucudur (Gulmohamed, 2021:18). Genel olarak değerlendirildiğinde küresel ve bölgesel düzeyde yaşanan gelişmeler ve değişimler Irak'ı doğrudan etkilemektedir. Bunun sonucu olarak Bağdat'ta elitler arası uzlaşma sağlanamamaktadır. Belirtilen elitler-arası ihtilafların oluşması Irak'ın dış etkilere açık olmasını kolaylaştırmaktadır. Yani iç siyaset ve dış siyaset etkileşimi Irak'ın tutarlı-bütüncül bir dış politika oluşturmasını engellemekte ve olası tehditlere karşı dengeleme gücünü olumsuz etkilemektedir. Yaşanan gelişmeler ve geline süreç iç ve dış aktörlerin Irak'ın bu durumunu lehlerine kullandıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışma 1991 Körfez Savaşı sonrası dönemde Irak'ta kimliklere dayalı siyasal-toplumsal elitlerin etkisinin bütüncül-tutarlı bir dış politika oluşmasını zorlaştırdığını göstermiştir. 2003 Irak Savaşı'na kadar geçen sürede Baas rejimi zayıflamış ve buna bağlı olarak muhalif siyasal-toplumsal elitler güçlenmeye başlamıştır. 2003 sonrası ülkenin sosyal kompozisyonuna göre yeni elitler ortaya çıkmış ve kimlik siyaseti güçlenmiştir. Bu yeni dönemde Irak'ta iç-dış siyasetin parametrelerini paylaşım dayalı sistem oluşturmuştur. Arap Baharı döneminde ise bu mezhep/kimlik siyaseti bölgesel dinamiklerin de etkisiyle şiddet içermiş ve devlet kırılganlığını arttırmıştır. Arap Baharı sonrası dönemde ülkeye yönelik bazı tehditlerin bertaraf edilmiş olması kimlik siyasetinin etkisini önceki dönemlere göre azaltmış olmak ile birlikte bu etkinin sona erdiğini söylemek yanıltıcı olacaktır.

Neo-klasik realizm, uyumsuz devletlerin iç siyasi yapılarından dolayı gelişen tehditleri dengeleyemediklerine dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın da üzerinde durduğu temel nokta Irak'ta siyasal-toplumsal elitler arası ihtilafların devletin

tehditlere karşı koyma kapasitesini olumsuz etkilediği şeklindedir. Başta Dışişleri Bakanlığı olmak üzere Irak'ta kurumların dış politika yapımında etkisinin sınırlı olması bu durumun en önemli göstergelerinden biridir. Kimliklere dayalı çıkarlar ve ihtilaflar elitlerin birbirinden farklı politika ve ilişkiler içerisinde olmasına neden olmaktadır. Küresel ve bölgesel düzeyde yaşanan gelişmelerin Irak'ı doğrudan etkileyebilmesi bu durumun en somut göstergesidir. Bu bakımdan Irak bütüncül-tutarlı bir dış politika oluşturmakta zorlanmaktadır. Ancak 2018 sonrası dönemde göreceli olarak mezhep siyasetinin ve elitler arası ihtilafların azalmış olması daha tutarlı bir dış politika oluşturulmasına olanak tanımıştır.

THE INFLUENCE OF POLITICAL AND SOCIAL ELITES ON IRAQI FOREIGN POLICY IN THE POST-1991 GULF WAR ERA

This study aims to examine the influence of political and social elites on foreign policy of Iraq after the 1991 Gulf War. Iraq has an important place in global and regional dynamics. The country's political and social structure makes it more prone to the effects of the changes taking place in the region. After the 1991 Gulf War, the country moved to a different stage in its relations with the international community. The weakening authority of the Saddam Hussain administration led to the strengthening sectarian and ethnic identities in the country. The new order established after the 2003 Iraq War was based on a consociational system of identities. In this respect, the political and social elites of identity groups have become stronger. During the Arab Spring and its aftermath, Iraq experienced the intense influence of identity politics. The segregation of elites and their divergent interests have made it difficult for Iraq to establish a holistic and consistent foreign policy. In this respect, Iraq has been prone to external influences in its relations and has not been able to develop a balancing policy against possible threats. Thus, this study seeks to answer the question of "how did political and social elites influence Iraqi foreign policy in the post-1991 Gulf War period?". The main argument of the study is within this framework; the lack of consensus among the political and social elites, and the divergence of their interests made it difficult for Iraq to establish a holistic and consistent foreign policy and it could not balance the arising threats. In this respect, developments and changes at the global and regional level directly affect Iraq. Therefore, regional powers benefit Iraq's inability to establish a consistent foreign policy and its limited power to balance threats against threats to their advantage.

After the 1991 Gulf War, the powers in the international system, especially the United States, determined the keeping territorial integrity in Iraq and taking deterrent measures against the Saddam Hussain administration as their main policy in order to maintain order and stability in the region. Again, regional powers in the region, especially Turkey and Iran, paid close attention to Iraq to ensure stability and security. During this period, regional powers tried to maintain close relations with both the Saddam Hussain regime and other opposition groups.

In 1998, political, military and economic supports were provided to Iraqi opposition groups within the scope of the Iraq Liberation Act. Especially after the 2003 Iraq War,

the USA aimed to establish a functioning political system in the country. For this reason, USA primarily sought to select "appropriate elites" and continued the state-building process through these elites. In this respect, there are new elites, strengthened political groups and sectarian politics in the country.

After the United States withdrew from Iraq at the end of 2011, a new era began in the country. The Obama administration's policy of prioritizing the Asia-Pacific region has brought about the formation of a new order in the region. Also during this period, the Arab Spring movements in the Middle East significantly affected the structure in the region. In the same time, the influence of identity-oriented policies throughout the region affected Iraq more, as in the previous periods. While Iran sought to maintain its influence in Iraq through the Shiite groups, Turkey tried to be effective by establishing close political and economic relations with the Kurdistan Regional Government of Iraq (KRG) during this period.

The changes experienced after the Arab Spring and the increasing perception of instability of the governments have been important dynamics in the Middle East. The United States' minimizing its military presence in the country except for the KRG and the decrease in Iran's political and economic power throughout the region have also affected Iraq. In the USA, both Trump and Biden administrations' policy of Iran have shaped the dynamics in the region. The Abraham Accords, signed between Israel and Sunni Arab state governments, led to the new axis of power to come to the fore in the Middle East. While the new power axis was trying to diminish the influence of Iran in the Middle East, it gave importance to the policy of being Iraqi in the country. Again, the policies of Turkey and Saudi Arabia to develop relations with different actors in the country demonstrate that new politics has developed in Iraq. It is likely to say the reactions to the consociational system in the country, the rising demands for reform from the society and the intense protest movements have reduced the impact of sectarian/identity politics compared to previous periods. In the post-Arab Spring period, as the threat of ISIS was largely eliminated, the pragmatic integration of Sunnis into the political system in Iraq emerged.

This study has revealed that the influence of political-social elites based on identities in Iraq after the 1991 Gulf War made it difficult to form a holistic and consistent foreign policy. In the period until the 2003 Iraq War, the Baath regime weakened and, accordingly, the opposition political-social elites began to strengthen. After 2003, new elites emerged according to the social composition of the country and identity politics became stronger. In this new period, a system based on consociationalism has constituted the main parameters of domestic politics in Iraq. During the Arab Spring, this sectarian/identity politics involved violence with the influence of regional dynamics and increased state fragility. Although the elimination of some threats to the country in the post-Arab Spring period has reduced the effect of identity politics compared to previous periods, however it will be misleading to say this effect has ended.

KAYNAKÇA

- Alaaldin, R. (2018). Sectarianism, Governance, and Iraq's Future. Brookings Doha Center Analysis Paper, No 24.
- Al-Ali, Z. (2014). *The Struggle for Future of Iraq*. New Haven: Yale University Press.
- Al-Marashi, I., ve Salama, S. (2008). *Iraq's Armed Forces: An Analytical History*. London: Routledge.
- Al-Qarawee, H. H. (2019). The 'Formal' Marja': Shi'i Clerical Authority and the state in post-2003 Iraq. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 46(3), 481-497.
- Anderson, L., ve Stansfield, G. (2004). *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division?* New York: Palgrave Macmillan.
- Aygün, F. T. ve Ayaz, Y. C. (2023). Sudani Kabinesi ve Hükümet Programı, Analiz No. 309. ORSAM.
- Baram, A. (2011). Dynamics of the Arab-Iraqi relations. *Journal of Contemporary History*, 32(2), 347-364.
- Bromley, S. (2005). The States-system in the Middle East: Origins, Development, and Prospects. In Youseff M. Choueiri (Ed.), *A Companion to the History of the Middle East*. Blackwell.
- Cordesman, A. H., ve Hashim, A. S. (1997). *Iraq: Sanctions and Beyond*. Colorado: Westview Press.
- Dodge, T. (2012a). *Iraq: From War to a New Authoritarianism*. London: International Institute for Strategic Studies.
- Dodge, T. (2012b). The Politics of Iraq: The Exclusive Elite Bargain and the Rise of a New Authoritarianism. *Adelphi Series*, 52(434-435), 147-180.
- Dodge, T. (2023). Iraq, Consociationalism and the Incoherence of the State. *Nationalism and Ethnic Politics*, Doi: 10.1080/13537113.2023.2215600.
- Gulmohamad, Z. (2022). *The Making of Foreign Policy in Iraq: Political Factions and the Ruling Elite*. I. B. Tauris.
- Hasan, H. (2021). The Roots of the Sadrist Movement: Muhammad al-Sadr: Religious Authority, and Sociopolitical Practice. *Middle East Institute Journal*, 75(3).
- Henry, C. M. (2018). Political Elites in the Middle East and North Africa. *The Palgrave Handbook of Political Elites*, Palgrave Macmillan, 181-202.
- Herbert, S. (2018). Who Are the Elite Groups in Iraq and How Do They Exercise Power?. Helpdesk Report, DFID.
- Higley, J. (2010). Elite theory and elites. In K. T. Leicht and J.C. Jenkins (Eds.) *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective*, Springer, 161-176.
- Kuoti, Y. (2016). Exclusion and Violence in post-2003 Iraq. *Journal of International Affairs*, 69(2).
- Lobell, S. E., Ripsman, N. M., ve Taliaferro, J. W. (Eds.). (2009). *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Machlis, E. (2022). Sunni Participation in a Shi 'i-led Iraq: Identity Politics and the Road to Redefining the National Ethos. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 22(1), 43-62.

- Manning, C. (2006). Political Elites and Democratic State-Building Efforts in Bosnia and Iraq. *Democratization*, 13(5), 724-738.
- Mansour, R. (2018). Saudi Arabia's New Approach in Iraq. Center for Strategic ve International Studies Analysis Paper.
- Mansour, R. (2016). The Sunni Predicament in Iraq, Carnegie Middle East Center.
- Mansour, R., ve Robin-D'Cruz, B. (2022). Why Muqtada al-Sadr Failed to Reform Iraq. *Foreign Policy*, 3(10).
- Mariotti, C. (2020). Elite Theory. In *The Palgrave Encyclopedia of Interest Groups, Lobbying and Public Affairs*. Springer: New York.
- Marr, P. (2011). *The Modern History of Iraq*. Boulder, CO: Westview Press.
- Mosca, G. (1939). *The Ruling Class* (trans.) HD Kahn. New York: McGraw-Hill.
- Natali, D. (2013). The Kurdistan Region of Iraq: Stabilizer or Spoiler?. *Georgetown Journal of International Affairs*, 14(2).
- Özkan, M. F. ve Baba, G. (2021). Reel-politikle Yüzleşmek: Irak Kürtlerinin Bağımsızlık Arayışları. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 912-939.
- Pareto, V. (1935). *The Mind and Society*. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Riggs, R. J. (2012). Partisan and Global Identity in the Historiography of Iraqi Religious Institutions. In J. Tejel, P. Sluglett, R. Bocco & Hamit Bozarslan (Eds.), *Writing the Modern History of Iraq: Historiographical and Political Challenges*. World Scientific.
- Salem, P. (2013). Iraq's Tangled Foreign Interests and Relations. Carnegie Endowment for International Peace.
- Schweller, R. L. (2004). Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing. *International Security*, 29(2).
- Smith, B. (2004). *Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development*. London: Palgrave Macmillan.
- Stansfield, G. (2010). The Reformation of Iraq's Foreign Relations: New Elites and Enduring Legacies. *International Affairs*, 86(6).
- Şarkul Avsat (2023). Irak Başbakanı Sudani: İran ve Arap ülkeleri arasında arabuluculuk yapıyoruz Erişim: 19 Aralık 2023, <https://turkish.aawsat.com/arap-d%C3%BCnyasi/4537696-irak-ba%C5%9Fbakan%C4%B1-sudani-i%C3%87ran-ve-arap-%C3%BClkeleri-aras%C4%B1nda-arabuluculuk-yap%C4%B1yoruz>.
- Tripp, C. (1995). The Future of Iraq and of Regional Security. In *Powder Keg in the Middle East: The Struggle for Gulf Security*. London: Rowman ve Littlefield, 133-159.
- Tripp, C. (2007). *A History of Iraq*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Visser, R., ve Stansfield, G. (2008). *An Iraq of its Regions: Cornerstones of a Federal Democracy?* New York: Columbia University Press.

KATKI ORANI / CONTRIBUTION RATE	AÇIKLAMA / EXPLANATION	KATKIDA BULUNANLAR / CONTRIBUTORS
Fikir veya Kavram / <i>Idea or Notion</i>	Araştırma hipotezini veya fikrini oluşturmak / <i>Form the research hypothesis or idea</i>	Mehmet ALKIŞ
Tasarım / <i>Design</i>	Yöntemi, ölçeği ve deseni tasarlamak / <i>Designing method, scale and pattern</i>	Mehmet ALKIŞ
Veri Toplama ve İşleme / <i>Data Collecting and Processing</i>	Verileri toplamak, düzenlenmek ve raporlamak / <i>Collecting, organizing and reporting data</i>	Mehmet ALKIŞ
Tartışma ve Yorum / <i>Discussion and Interpretation</i>	Bulguların değerlendirilmesinde ve sonuçlandırılmasında sorumluluk almak / <i>Taking responsibility in evaluating and finalizing the findings</i>	Mehmet ALKIŞ
Literatür Taraması / <i>Literature Review</i>	Çalışma için gerekli literatürü taramak / <i>Review the literature required for the study</i>	Mehmet ALKIŞ